

2. J. Habermas: Η ανάπτυξη του μεταεθνικού κράτους και η αναζήτηση δημοκρατικής νομιμοποίησης

Στον αντίποδα των θέσεων για την πολιτική δημοσιότητα και τη νομιμοποίηση της πολιτικής ισχύος, τοποθετούνται οι θέσεις του J. Habermas. Καταρχάς η κατασκευή της πολιτικής δημοσιότητας από τα Μ.Μ.Ε. επηρεάζει αυτή καθεαυτή τη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης, τον πυρήνα της δημοκρατίας. Κι αυτό γιατί η ύπαρξη μιας σφαίρας, όπου καθένας μπορεί να εκφράσει την άποψη και τον αντίλογό του ώστε τα δύο μαζί να ζυμωθούν, διαμορφώνοντας αυτό που αποκαλείται «κοινή γνώμη», είναι μια θεμελιώδης αρχή της δημοκρατίας. Η πολιτική δημοσιότητα του κοινωνικού κράτους χαρακτηρίζεται από δύο ανταγωνιστικές τάσεις. Η μια τάση είναι η αδρανοποίηση των πολιτών που παρατηρούν παθητικά αφού συμπεριλαμβάνονται έμμεσα στο δημόσιο διάλογο δια των αντιπροσωπευτικών οργανώσεων τους. Η άλλη πιέζει τους πολίτες που απλώς αντιπροσωπεύονται από τις οργανώσεις να κινούν κριτικές διαδικασίες δημόσιας επικοινωνίας, στο όνομα μιας πολιτικά λειτουργούσας δημοσιότητας¹⁰⁵. Αλλά από τη στιγμή που η πολιτική δημοσιότητα εξουσιάζεται από τα Μ.Μ.Ε. αποστασιοποιείται από

105. Habermas, J., Η Αλλαγή της δομής δημοσιότητας, Αθήνα, Νήσος, 1997, σ. 302-304.

το πολιτικό σύστημα. Μεταξύ των πολιτών και της πολιτικής εξουσίας παρεμβάλλεται κάτι που διατάρασσει αν όχι καταστρέφει, την επικοινωνία τους. Τα πολιτικά κόμματα καταφεύγουν στη πολιτική διαφήμιση. Επαγγελματίες του πολιτικού μάρκετινγκ προωθούνται τις θέσεις τους εν είδει εμπορικών προϊόντων προς τους εκλογείς-καταναλωτές. Οι παλιοί κομματικοί προπαγανδιστές δίνουν τη θέση τους στους κομματικά ουδέτερους ειδικούς της πολιτικής διαφήμισης, οι οποίοι ως σκηνοθέτες του εκλογικού δράματος συμβάλλουν στη μεταμόρφωση του εκλογικού σώματος σε φιλοθεάμον κοινό. Τη θέση της κοινής γνώμης έχει πλέον λάβει η χειραγωγημένη δημοσιότητα¹⁰⁶. Μέσα από αυτές τις διάχυτες διαδικασίες διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης οι πολίτες αντικρίζουν ένα αυτονομημένο λειτουργικό σύστημα που υπερβαίνει τους ορίζοντες του κόσμου τους, ένα μερικό και κλειστό σύστημα στις προοπτικές της συνολικής κοινωνίας που μπορεί να την αντιληφτεί μόνο από την δική του επιμέρους οπτική γωνία¹⁰⁷. Και επειδή οι πολυσύνθετες κοινωνίες μπορούν να αποστασιοποιηθούν κανονιστικά από τον εαυτό τους και να επεξεργάζονται συλλογικά τις εμπειρίες κρίσεων, τώρα πια το πολιτικό σύστημα μοιάζει εξίσου προ-

βληματικό και αμφίρροπο με το οικονομικό, γίνεται δηλαδή πηγή προβλημάτων ρύθμισης και όχι μέσο για την επίλυση τους¹⁰⁸. Από αυτήν «την ιστορική απογοήτευση πηγάζει η στερεοσκοπική θεώρηση της πολιτικής», που σημαίνει «ότι δημιουργεί μια ψευδαίσθηση τρισδιάστατης παρουσίας της στο χώρο», δηλαδή «την αίσθηση του βάθους και της απόστασης» της πολιτικής από τους πολίτες¹⁰⁹.

Η κρίση μεγάλης κλίμακας της πολιτικής, δηλαδή η δημιουργία προβλημάτων ρύθμισης τα οποία επιμένουν και δεν έχουν επιλυθεί μέχρι σήμερα, εκδηλώθηκε ήδη από τη δεκαετία του '80, με τη μορφή της κρίσης της πολιτικοποίησης: το πολιτικό σύστημα νομιμοποίησης δεν παράγει πλέον γενικευμένα κίνητρα ενεργής συμμετοχής των πολιτών¹¹⁰. Η παθητικοποίηση των πολιτών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απογοήτευση εξαιτίας της γραφειοκρατικοποίησης του πολιτικού οράματος του κοινωνικού κράτους. Ορθότερα πρόκειται για την πολιτική συνειδητοποίηση μιας αντίφασης που ενυπήρχε εξ αρχής στο πολιτικό αυτό σχέδιο: ότι η κανονικοποίηση και η επιτήρηση θα οδηγούσε στην απελευθέρωση εξισωτικά δομημένων μορφών ζωής ενώ ταυτόχρονα θα υπήρχαν περιθώρια ατομικής αυτοπραγμάτωσης¹¹¹. Όμως εκ των υστέ-

106. *ibid* σ. 320-321.

107. *Habermas, J.*, Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 444- 445.

108. *ibid*.

109. *Μπαμπινιώτη, Γ.*, Λεξικό της νέας ελληνικής

γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2002^B.

110. *Habermas, J.*, *Raison et légitimité, Problèmes de légitimation dans le capitalisme avancé*, Paris, Payot, 1978, σ. 15 και 74-75.

111. *Habermas* (1993) όπ. π.

ρων καθίσταται εμφανές ότι η απαίτηση να παράγει η εξουσία νέες μορφές ζωής ήταν υπερβολική. Αντίθετα η αποκορύφωση των κανονισμών και της επιτήρησης παραμόρφωσε τον κόσμο της ζωής, μετατρέποντας τον σε ένα φροντισμένο, κατακερματισμένο και ελεγχόμενο κόσμο. Αν και οι μορφές υλικής εκμετάλλευσης και εξαθλίωσης των ανθρώπων είναι πιο εμφανείς από αυτές του ελέγχου της υποκειμενικότητας τους, ωστόσο αποτελούν επίσης εκδηλώσεις βίας στη καθημερινή επικοινωνία, όπως περιέγραψε ο Φουκώ¹¹².

Όμως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 τα πολιτικά δεδομένα άλλαξαν. Η πολιτική δεν απογοητεύει πλέον τους πολίτες για την κατάχρηση δύναμης αλλά εξαιτίας της αδυναμίας της να αναχαιτίσει την οικονομική εκμετάλλευση και να προστατεύσει την κοινωνική συνοχή. Η ρίζα του προβλήματος σύμφωνα με τον Habermas¹¹³, είναι η ανάκληση του συμβιβασμού του κοινωνικού κράτους. Το κοινωνικό κράτος υπήρξε ένας ιστορικός συμβιβασμός των μεταπολεμικών κοινωνιών προκειμένου να συνδυάσουν δύο πράγματα. Αφενός να αξιοποιήσουν το δυναμισμό της ανακάλυψης και την

λειτουργία κατανομής των αυτορυθμιζόμενων αγορών τους. Αφετέρου να διορθώσουν την ανισότητα και το κοινωνικό κόστος που αυτές συνεπάγονται ώστε να μην πλήττεται η κοινωνική συνοχή. Το κράτος ρυθμιστής της έντασης μπορούσε ταυτόχρονα και να προωθεί την ανάπτυξη και να βελτιώνει την κοινωνική συνοχή. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση, μια δομική αλλαγή του οικονομικού συστήματος, καθιστά αδύνατο τον συμβιβασμό αυτό. Η ανάκληση του συμβιβασμού όχι μόνο δημιουργεί σοβαρότατα προβλήματα κοινωνικής συνοχής αλλά και πλήττει αυτή καθαυτή την ουσία του θεσμού του εθνικού κράτους. Το πλήγμα που έχει δεχτεί ο θεσμός οφείλεται στην πρακτική αδυναμία του να μετριάσει τις ανεπιθύμητες πολιτικές συνέπειες των υπερεθνικών αγοραίων συναλλαγών¹¹⁴. Φαίνεται ότι κάθε οικονομικό μέγεθος στο οποίο στοχεύει το εθνικό κράτος δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο σε βάρος κοινωνικών και πολιτικών στόχων. Τα περιθώρια δράσης του ως κέντρο λήψης αποφάσεων έχουν στενέψει διότι έχουν μειωθεί οι επιλογές του να απαλείψει τις ανεπιθύμητες παρενέργειες της ανάπτυξης, κυρίως τον προστατευτισμό και την επι-

112. Επίσης η κριτική θεωρία περιέγραψε πώς τα κυρίαρχα μοντέλα κοινωνικοποίησης εμποδίζουν το μοντέλο οικονομίας/κράτους στο επίπεδο της δομής της προσωπικότητας. Οι σύγχρονες ιστορικές εμπειρίες φασισμού και σταλινισμού γεννούν την πρόθυμη συγκατάθεση υπερχωροκοπιωμένων ατόμων, υποκειμένων προσαρμοσμέ-

νων στην πειθαρχική μήτρα, Habermas, J., Η αυτοαντίληψη της νεωτερικότητας, σε: Ο μεταεθνικός αστέρας, Αθήνα, Πόλις, 2007², σ. 179-220, σ. 191.

113. Habermas J., Μπορούμε να διδαχτούμε από τις καταστροφές; (2007) όπ. π. σ. 69-91, σ. 82.

114. *ibid* σ. 84.

στροφή σε μια οικονομική πολιτική προσανατολισμένη στη ζήτηση. Ενώ κυριαρχεί το οικονομικό μοντέλο του διεθνούς ανταγωνισμού «μεταξύ εδρών» πιο εύστοχη διέξοδος φαίνεται να είναι η ήπια προσαρμογή, η προώθηση της έρευνας, η βελτίωση της εκπαίδευσης και της μετεκπαίδευσης καθώς και η ευελιξία¹¹⁵.

Από τη στιγμή που δυσλειτουργεί το εθνικό κράτος δοκιμάζεται όμως και η δημοκρατία, η οποία ήταν αλληλένδετη με αυτό. Μέχρι πρότινος τουλάχιστον κυριαρχούσε η αντίληψη ότι μια κοινωνία μπορεί να επενεργεί δημοκρατικά στον εαυτό της μόνο σε εθνικό πλαίσιο. Από τη στιγμή που η κυριαρχία μοιράζεται παύει να είναι τέτοια και επομένως όλες οι θεμελιώδεις έννοιες της φιλελεύθερης δημοκρατίας π.χ. η αυτοδιακυβέρνηση, ο δήμος, η συναίνεση, η αντιπροσώπευση, η λαϊκή κυριαρχία, καθίστανται προβληματικές¹¹⁶. Ακόμα και το κράτος δικαίου, αυτή η δυναμική ερμηνεία της δημοκρατίας που εκφράζεται νομικά με την έννοια της «αυτονομοθεσίας», απεικονίζει μια κοινωνία που εντός ή χάρη του πλαισίου του εθνικού κράτους, επενεργεί δημοκρατικά στον εαυτό της εφόσον οι παραλήπτες του δικαίου είναι και δημιουργοί του¹¹⁷. Παρά το γεγονός ότι για τη δημοκρατία

οι συγκρούσεις θεωρούνται φυσιολογικές προκλήσεις μιας πολιτικής επεξεργασίας, ο αναδυόμενος πολιτικός «μεταεθνικός αστερισμός» κλονίζει τη δημοκρατική αυτοπεποίθηση και δημιουργεί πανικό ή αμηχανία. Ωστόσο ο Habermas αναρωτιέται εάν είναι απαραίτητο να αντιλαμβανόμαστε το Κράτος μόνο ως εθνικό προϊόν που επιβιώνει αναλλοίωτο στο χρόνο και θέτει μεταξύ άλλων δύο κρίσιμα ερωτήματα¹¹⁸: Πρώτον, πως επηρεάζεται η δημοκρατία λόγω της κρίσης του εθνικού κράτους; Δεύτερον, μπορεί να υπάρξει μια υπερεθνική πολιτική που θα παρεμβαίνει στον «ανταγωνισμό μεταξύ εδρών» και θα περιφράσσει τα παγκόσμια δίκτυα; Μέσα από τις απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά αναδεικνύεται ο τρόπος που προσεγγίζει ο Habermas τόσο την κρίση όσο και τη μετεξέλιξη του εθνικού κράτους. Για να περιγράψει τη δημοκρατική παθολογία λόγω της δυσλειτουργίας του εθνικού κράτους εξετάζει το πώς επηρεάζει η παγκοσμιοποίηση τέσσερα χαρακτηριστικά του σύγχρονου κράτους όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την ιστορική εξέλιξη του:

ι) Το σύγχρονο κράτος δημιουργήθηκε ως ένα διοικητικό κέντρο και μια φορολογική αρχή. Μέσα από την κοινωνία διαφοροποιήθηκε ένα σύστημα

115. *ibid* σ. 85.

116. McGrew, A., *The transformation of Democracy?, Globalization and territorial Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1997, σ. 12.

117. Habermas J., Ο μεταεθνικός αστέρας και το μέλλον της δημοκρατίας, σε: Habermas (2007) *όπ. π.* σ. 92-156, σ. 94-95.

118. *ibid* σ. 96-97, σ. 103 και σ. 118.

λήψης συλλογικά δεσμευτικών αποφάσεων, μια εξειδικευμένη δημόσια εξουσία, ένα μέσο της κοινωνίας να επενεργεί στον εαυτό της. Αυτό αντικατοπτρίζει η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου: στον ιδιωτικό αναπτύσσεται η αυτόνομη, αγοραία οικονομία η οποία θεσμοθετήθηκε μέσω των ιδιωτικών δικαιωμάτων ενώ στο δημόσιο το κράτος μονοπωλεί τη νόμιμη βία και συγκεντρώνει φόρους, δηλαδή πόρους που προέρχονται από τις οικονομικές συναλλαγές. Η παγκοσμιοποίηση δεν επηρεάζει το ρόλο του κράτους ως προστάτη της ιδιοκτησίας και του ανταγωνισμού. Αν και στην πραγματικότητα δεν ήταν σε θέση να ελέγξει μόνο του όσα πρέσβευε π.χ. τις οικολογικές αλλαγές ωστόσο η απώλεια αντισταθμιζόνταν από τη συνεργασία μεταξύ κρατών σε διεθνές επίπεδο. Αντίθετα λόγω του οξυνόμενου «ανταγωνισμού των εδρών» εκείνο που έχει συρρικνωθεί είναι τα εθνικά φορολογικά έσοδα και η ικανότητα του κράτους ως φορολογικής αρχής με αποτέλεσμα και η δημοσιονομική βάση της κοινωνικής πολιτικής να στενεύει και να μειώνεται η ικανότητα οικονομικής μακρορύθμισης¹¹⁹.

ii) Το κράτος ορίστηκε ως *ηγεμόνας που κυριαρχεί επί μιας εδαφικά οριοθετημένης επικράτειας* εντός της οποίας ισχύει μια έννομη τάξη, που αυτός επικυρώνει. Παρά το γεγονός ότι το κράτος τυπικά παραμένει ο ηγεμών, οι αυξανόμενες αλληλοεξαρ-

τήσεις της παγκόσμιας κοινωνίας κάνουν αμφίβολο ότι μπορεί να καθορίζει το πεπρωμένο όσων βρίσκονται εντός της εδαφικής επικράτειας του. Αν και το καθορίζει από κοινού μαζί με άλλα κράτη σε διάφορα επίπεδα υπάρχει χάσμα μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής ισχύος του και δημιουργείται ένα διαρκές έλλειμμα νομιμοποίησης¹²⁰.

iii) Το κράτος απέκτησε *συλλογική ταυτότητα, το έθνος πολιτών*. Οι υπήκοοι του προέκυψαν μέσω της πολιτιστικής ενοποίησης του πληθυσμού που συνυπήρχε σε έναν χώρο και έγινε λαός μέσα από τα σύμβολα της κοινής καταγωγής, γλώσσας και ιστορίας που του προσέδωσαν μια κοινή και ιδιαίτερη καταγωγή. Το δίκαιο ήταν ένα αφηρημένο δημιουργήμα και χρειάζονταν και πρόσθετοι δεσμοί για να πειστούν οι πολίτες να πληρώνουν φόρους και να υπηρετήσουν τη στρατιωτική θητεία τους. Αν εξαιρέσουμε κάποια σπασμωδικά φαινόμενα που δείχνουν το αντίθετο, εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης η ενοποιητική δύναμη του παραδοσιακού, εθνικού τρόπου ζωής εξασθενεί και κλονίζεται η σχετικά ομοιογενής βάση της αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών. Η συνοχή των εθνικών κοινοτήτων δοκιμάζεται από τους μετανάστες-αλλοεθνείς και από τη παγκοσμιοποιημένη κατανάλωση, επικοινωνία και τον τουρισμό, αν και κάτι τέτοιο δεν είναι νομοτελειακά προσδιορισμένο¹²¹.

119. *ibid* σ. 98, σ. 101 και σ. 105.

120. *ibid* σ. 98 και σ. 107.

121. Οι εθνικισμοί είτε είναι απομεινάρια του πα-

iv) Το κράτος απέκτησε *δημοκρατική νομιμότητα και το καθήκον να ενισχύει την κοινωνική αλληλεγγύη*. Στη δημοκρατία η εξουσία είναι μια τάξη που νομιμοποιείται από το λαό που διαμορφώνει ελεύθερα τη βούληση του. Η διαλεκτική της ισονομίας και της αντικειμενικής ανισότητας θεμελιώνει το καθήκον του να εξασφαλίζει σε όλους τους πολίτες τους τεχνολογικούς, κοινωνικούς και οικολογικούς όρους ζωής. Σήμερα όμως η πολιτική, απωθούμενη από την αγορά χάνει τα ουσιαστικά ερείσματα της νομιμότητας της από τη στιγμή που παραιτείται από την προσπάθεια να διασφαλίζει ταυτόχρονα την πολιτική ελευθερία, την ευημερία και την κοινωνική συνοχή. Η απώλεια δεν αναπληρώνεται σε υπερεθνικό επίπεδο. Αντίθετα τα κράτη για να παραμείνουν ανταγωνιστικά βλάπτουν τη κοινωνική συνοχή¹²².

Στη δίνη της κρίσης τα πολιτικά κόμματα αμβλύνουν τις διαφορές τους, δεν προτείνουν προγράμματα και η αδιαφορία των ψηφοφόρων εντείνεται. Το ερώτημα εάν μπορεί να σχεδιαστεί μια υπερεθνική πολιτική τίθεται με ολοένα πιεστικότερο τρόπο. Σε απάντηση αναπτύσσονται κυρίως

ρελθόντας (π.χ. οι Βάσκοι) είτε εμφανίζονται ως η μόνη λύση στο χάος (π.χ. η Γιουγκοσλαβία) είτε προκαλούνται ως σκλήρυνση της εθνικής ταυτότητας όταν συγκρούονται διαφορετικοί πολιτιστικοί τρόποι ζωής. Οι μετανάστες μπορούν να ενταχθούν εάν η κοινωνική αλληλεγγύη δεν στηρίζεται στην εθνική, πολιτιστική ομοιογένεια, στην αντίληψη ότι το έθνος λειτουργεί ως «προπολιτική» κοινότητα πε-

δύο αντίθετες ρητορικές στρατηγικές, μια αμυντική και μια επιθετική¹²³. Ο μεν «νεοεθνικός προστατευτισμός» επιχειρηματολογεί υπέρ του κλεισίματος των κοινωνιών και της ενίσχυσης του εθνικού κράτους ως θυροφύλακα τους. Ο δε μετανεωτερικός φιλελευθερισμός οραματίζεται την απορρόφηση του εθνικού κράτους από τα μεταεθνικά δίκτυα. Μετανεωτερικοί και νεοφιλελεύθεροι συμφωνούν, για διαφορετικούς λόγους ότι η πολιτική έχει τελειώσει καθώς οι κόσμοι της ζωής των ατόμων και των ομάδων διασπείρονται στα παγκόσμια εξαπλωμένα και λειτουργικά συντονισμένα δίκτυα αντί να επικαλύπτονται στα μονοπάτια της κοινωνικής ενοποίησης σε πολυστρωματικές και μεγαλύτερες κοινότητες. Απέναντι και στις δύο ρητορείες ενδείκνυται μια συγκράτηση επειδή η μια είναι ουτοπικά οπισθοδρομική ενώ η άλλη αποσιωπά το κενό ρύθμισης και νομιμότητας. Το ουσιώδες συνίσταται στο να μην παρασυρθεί η πολιτική, δηλαδή η ικανότητα να λαμβάνονται συλλογικά δεσμευτικές αποφάσεις, στη δίνη του καταρρέοντος εθνικού κράτους¹²⁴.

Και οι δύο παραπάνω θέσεις είναι ακραίες και

πρωμένου αλλά στη συμμετοχή στα κοινά όπου καθίσταται δυνατή μια πολιτική συνεννόηση ακόμα και μεταξύ ξένων, *ibid* σ. 99 και σ. 109-113.

122. *ibid* σ. 113 και σ. 116-117.

123. *ibid* σ. 118-119.

124. Η αυτονόμηση, η εξατομίκευση, η ρευστοποίηση, τα άτομα εκτός οργανωμένης πολιτικής τάξης προσ-

εστιάζονται σε λάθος σημείο. Εν προκειμένω δεν ενδιαφέρει εάν τα όρια των συλλογικών οντοτήτων με το περιβάλλον τους είναι σταθερά ή ρευστά. Στην πραγματικότητα οι μορφές της κοινωνικής ενοποίησης εναλλάσσονται επειδή τόσο το άνοιγμα όσο και το κλείσιμο είναι δυο μορφές συντονισμού της κοινωνικής δράσης και των βιόκοσμων, όπως δείχνει και η Ευρωπαϊκή ιστορία. Σε μια πρώτη φάση ο κόσμος διευρύνεται από την πίεση της αλλαγής, από την οποία εκπορεύεται εκρηκτική δυναμική, αυξάνεται η πολυμέρεια, χαλαρώνουν οι δεσμοί και εξαπλώνονται τα δίκτυα. Ακολουθεί μια δεύτερη φάση που τα όρια ξανακλείνουν και αναδιοργανώνεται ο βιόκοσμος ώστε να μην εκτροχιαστεί προς την κοινωνική παθολογία, να κολλήσει στη φάση «αποδιαφοροποίησης», στην αποξένωση και την ανομία¹²⁵. Έτσι μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο το κράτος πρόσφερε κοινωνική ειρήνη μέσα σε καθεστώδες οργανωμένου καπιταλισμού. Το έθνος, το κράτος, η τάξη ήταν τα παλιότερα εννοιολογικά συστατικά από τα οποία «επαναφορτίστηκαν» οι συλλογικές ταυτότητες. Στη δεκαετία του '80 έγινε

δίδουν γοητεία στη σταδιακή διάλυση της οργανωμένης νεωτερικότητας. Το άνοιγμα των συνόρων δημιουργεί ένα ελευθεριακό συναίσθημα, για τη χειραφέτηση των υποκειμένων από την κανονικοποιητική εξουσία του ρυθμιζόντος κράτους, από την αφομοίωση μοντέλων συμπεριφοράς ενός εθνικού συλλογικού σώματος. Αλλά ο πανηγυρισμός της αποδιοργάνωσης (όπως άλλωστε και η άκριτη αναπόληση των επιτευγμάτων του κοινωνικού κράτους) δείχνουν

η αποδόμηση των οργανωτικών μορφών τόσο της δημόσιας γραφειοκρατίας όσο και της ιεραρχίας στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Αντίστοιχα εξατομικεύτηκαν και οι οικογενειακές σχέσεις, οι τρόποι ζωής και κατανάλωσης. Σήμερα οι προκλήσεις μας αναγκάζουν να εγκαταλείψουμε τη συμβίωση του συντεταγμένου κράτους με το έθνος ως κοινότητας καταγωγής για να μπορέσει να ανανεωθεί η αλληλεγγύη των πολιτών υπό την έννοια ενός οικουμενισμού ευαίσθητου σε διαφορές. Το κράτος πιέστηκε από την παγκοσμιοποίηση να ανοίξει. Το ερώτημα είναι τώρα με ποιο τρόπο μπορεί να πραγματοποιηθεί εκ νέου ένα πολιτικό κλείσιμο μιας οικονομικά αποδεδειγμένης παγκόσμιας κοινωνίας; Για να επιτευχθεί το κλείσιμο χωρίς παθολογικές συνέπειες, η πολιτική που θα προλάβει τις παγκοσμιοποιημένες αγορές μπορεί να εκτυλίσσεται μόνο σε θεσμικές μορφές που τηρούν τους όρους νομιμοποίησης της δημοκρατικής αυτοδιάθεσης¹²⁶. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί να αποσυνδεθεί η δημοκρατία από το πλαίσιο του εθνικού κράτους: η μεταεθνική δημοκρατία σημαίνει νέες μορφές αυτοδιεύθυνσης

αφέλεια γιατί παραβλέπουν το κόστος. «Μπορεί κανείς να είναι ταυτόχρονα ευαίσθητος απέναντι στην κανονικοποιητική ισχύ των κοινωνικών γραφειοκρατιών χωρίς να κλείνει τα μάτια μπροστά στο σκανδαλώδες τίμημα μιας αδυσώπητης εμπορευματοποίησης του κόσμου της ζωής», *ibid* σ. 127-128.

125. *ibid* σ. 121-122.

126. *ibid* σ. 123 και 125-126..

πέρα από το μεταεθνικό αστερισμό. Το κατεχοχόν πεδίο αυτού του πολιτικού πειράματος μπορεί να αποτελέσει η Ε.Ε., οριζόμενη ως η πρώτη μορφή μεταεθνικής δημοκρατίας¹²⁷.

127. *ibid* σ. 128-130.